

מזוב מעט לצדיק...
החלים ליוזם

מאת לצדיק

קובץ מאמרים
על רבי צדוק הכהן ומשנתו

בעריכת
הרב נרשון קיצים

ירושלים **צית** תשי"ם

היבט נוסף ועמוק בהרבה הינו שעצם כתיבתם של דברים פועל פעולה חוזרת על הכותב עצמו, הרבה מעבר לרושם שמותרה אמירת דברים על אומרם: "עיקר הלימוד הוא דוקא זה הבא מכתובת יד" – מלמדנו מההרש"א⁴⁴.

נראה, שבשל הקושי הגדול שיש בהעלאת הציגים על הכתב⁴⁵, זוכה פעולת הכתיבה להיות "מסוגרת" את בעליה ואת תחושתיו יותר ממה שעושים זאת דבריו שבעל פה. כך שנינו כי "הרושם של החרדה הבא מצד החטא אפשר להכירו... בין בסגנון הלשון בדיבור, וביותר בכתיבה, הרצאה פריענות וסידורים"⁴⁶.

ת. סוף דבר

נקודת המוצא שלנו במאמר זה הייתה הביטוי "מפי סופרים ולא מפי ספרים", כפי שהשתמשו בו הראשונים. בשני כיוונים תפצנו לצעוד: בקשנו ללכת אחורה, ולהתחקות אחר מקור אפשרי לביטוי זה בדברי חז"ל. לאחר מכן, בעקבות תבהרת העקרונות העומדים ביסוד העדפת הלימוד ממורה על פני הלימוד מספרים, בקשנו לצעוד קדימה ולראות כיצד נודעות משמעויות לעקרונות העומדים בבסיסה של מילמדה זו. בשולי הדברים ראינו גם מקצת משתו מהיפוכה של מילמדה זו.

לכל הדברים האמורים מצאנו התייחסות ככתבי יד צדוק הכהן מלובלין, אשר היפוך בהם מגלה כי הלכה בהם, וכן בספרות חז"ל ואצל הוגים נוספים.

⁴⁴ מנסי. דהיינו: המלה שבפני פה מתנדפת. הכתובה – נשמרת. וראו גם א ברק. הפריקליט מכ (ג), עמ' 445.

⁴⁵ בבה במתא י, ב. וראו אורות חמורה, החוקק דברי תורה. עמ' פכ. "ומה טוב יהיה אם תתרגל להניח על הכתב את תמצית הסוגיא... אפילו בלא חרדיש": אגרות הרא"י, חלק ב, עמ' רצא; **מסר אביר**, עמ' יז. **שם משמאל**, פורים. עמ' רא. המקביל בין כתב למעשה. ומילא. כתיבת דברים מביאה להקיקתם בלב. וראו גם **שפת אמת**, שמה. עמ' 201. לצדיק כתיבת פסקי דין ראוי: מל' לדור, "הליכה ושיקול דעת בעשיית משפט". **משפטים** א, 303. א ברק. **שיקול דעת שיעוטי**, פפירוס תשמ"ז 46. וראו גם: ר' ר. **הסופר שבפנים**, חל אביב תשי"ג. עמ' 174 ואילך.

⁴⁶ ראו למשל: פתחה למורה **נברכים** (מהד' אבן שמואל עמ' 13): **אגרות חזון איש**, חלק ג, סימנים טו, כת' לז, קפז.

⁴⁷ **אורות חמורה**, ת. יג. בנוסף לזוהן הדברים ולאוהן הוצאתם. גם לפני הצנתי של הכתב נודעת משמעות. ראו **מבחר הפנינים**, שער החמרה. ז: "כתב האדם מורה על דעתו". **ומשנה כסף**, חלק א, עמ' 4: "כתב אדם – עד נאמן לשכלו"; **ליקוטי מוהר"י**, סימן קעג: "על ידי הכתב אפשר להכיר תנפי ופנימיות הנפיש של הפרתב". וראו מגילת י. ב: "שישם – זה הכתב". וכמה"ל, **אור חדש**, עמ' סג; **מורה נבוכים הזמן**, לא: הגרי"ד סילובייצ'יק. **על המשובה**, ירושלים תשל"ה. עמ' 247-249: תצין עוד

אנטיקוליפדיה עברית גרפולוגיה. יתרונות נוספים ללימוד מספרים על פני לימוד מפי רב מצדין אחיטוב (ת"ל בהערה 42). והמעיד: שם ימצא.

הערות 'ציקוונציות' בכתבי האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין עיוניאל פוקס

כתבו המחשבתיים וההלכתיים של האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין רצופים הערות "ביקורתיות" שונות. המתורגמי לבידיקתן בעקבות הערה קצרה של מו"ר הרב ח"י הדרי: "דבר זה לא מנע ממנו [=מר' צדוק, ע"פ] אח הדין בדרך הנקראת 'מדעית', עיין **ישראל קדושים** עמ' ז' הנוסחאות הספרדיות והאשכנזיות שבתלמוד"?. לאחר מכן מצאתי שסמך לאחר מכן אף ה"ר"ש ליברמן כתב: "הרב [=ר' צדוק, ע"פ] היה מחונן בחיטש ביקורתי שלא היה מצוי בין גאוני הדור ההוא"¹; והוא הולך ומונה כמה וכמה הערות ביקורתיות שליו.

* המאמר נדפס לראשונה ב**כתליו** (דברי תורה שנתחברו על ידי בוגרי ישיבת הכתל) ג (תש"ד). עמ' 564-574. הוא חוזר ונרפס עתה בשנינויים מעשום: כמה תקיני לשון. ומעט ציונים ביבליוגרפיים נוספים.

¹ השימוש במלה "ביקורת" הוא רק במונח המקובל כיום במדעי הרוח בקשר לפרישנות טקסטית. בעיקר עתיקים. לרוב באמצעים פילולוגיים והיסטוריים. במנותק מן הפרישנות המסורתית.

² ח"י הדרי, "ישני כהנים גדולים". סיני. ז (תשל"ה). עמ' שז [=קובץ **הראיה**, ירושלים תשל"ג]. עמ' קסה].

³ ספרי זושא. ניו יורק תשל"ח. עמ' 3 הערה 3.

מבחינה זו בולטת שאי אפשר להתייחס לרוב חכמי ישראל מן הדורות שעברו כאל לומדים (או: חוקרים) "ביקורתיים". גם לגבי ה"ביקורתיות" שבהם לא היתה ה"ביקורת" אלא כלי פרשני, אחד מני רבים, המצונן היטב בעולם רחני דתי לא ביקורתי, ולעיתים אף בעולם מיסטי - קבלי.⁷

ביקורת, ולעיתים אף ביקורתיות, זו כל המופדף בספריו חש באווירה האמנותית העולה ר' צדוק בודאי שייך לקטגוריה זו. כל המופדף בספריו חש באווירה האמנותית העולה מהם, ולא באווירה ביקורתית מנוכרת. ר' צדוק היה מצוי בתחום היהודי-רמבני-מסורתי שאפיינה את מרחק ארנופה של המאה שעברה, הן בתחום הכלכלי והן בתחום התנאי. אין דבריו שמץ של מגמות משכיליות⁸ או של מגמות ביקורתיות. נתפד הוא, הוא מבקר את המבקר: את האבן שורא הוא מבקר על כל שאינו "נשוא פנים" לחז"ל⁹; הוא חוקף את ר"י אברבנאל על שאין הוא מקבל את מסורת חז"ל המייחסת את כתיבת ספר יהושע ליהושע עצמו¹⁰; הוא שופך קטונות של

7 כמחמה שדוגמא אופיינית של חכם שתפקוהו ל"חוקר תלמודי" הוא הגר"א. עיין למשל ל' גינצבורג, פרושים וחידושים לרד"מ, מבוא, עמ' קנ"ו. אכן, כבר נהגו ככך ע"פ פלמך, פריק מבוא לספרות תלמודית, עמ' 350: "כרם התעניינותו שלדוג"א בגלמוד ירושלמי נובעת מן גישתו דברוקרית - אם מחל לומר כך - לספרות תלמודית". ועיין עוד ע' אטקס, הגר"א וההשקפה - תמצית ומציאות, פרקים במחלוקת החברה היהודית, לכבוד י' כ"י"ן, ירושלים תש"ע, עמ' קצ"ב ואילך.

8 דוגמא טיפוסית היא התנגדותו לשינוי הלכות ונזרות דרבנן בעקבות שינויי המנהגים... כל כלי דברי חז"ל באסורים שוכרו וכו"ש שלמלומד מן המקרא הם חזים וקיימים לעד ולעולם ואין לחלול היתר בשנייה.

9 המונח "ספר הוכחות" לו ע"ג. ועיין עוד תפארת צבי ה"ג ע"ב. אף אחת מן העמדות שקובע ע' אטקס, "לישאלת מבישרי ההיחלוקה במורה ארופה", מרביץ נג, תשמ"ח, עמ' 98-99) כלאפיקות את ההשכלה אינה מקובלת על ר' צדוק. ניסיתי לראות אם יש בכתביו הר לקריאה בכתבים של משכילים או של אנשי חכמת ישראל ותעלמי חרס בידי. אמנם, מצאתי שימוש רב בספרי הראשונים שנדפסו בזמנו, שחלקם נדפסו ע"י משכילים (למשל, פי הראב"ד לתורת כהנים, שנדפס ע"י אייזיק הירש ויס, עיין תפארת צבי ה"ב מ' ע"א). דברים הרשפים יש בתפארת צבי, שם, דף ס"ג ע"ב, שם מצוטטים דברי החכם הרפורמי ר' קרדכרדס (שמו אינו נזכר שם), בפירושו למסכת

10 עיין שיחת מלאכי השרת ח' ע"ב: "וראיתי להראב"ע כתב... ואני אומר עם חמש לך אל דברי החכם ודברי הגאון הם דברי ר"ל ולפלא בעיני על החכם הזה שהביא הדברים בשם גאון ולא בשם ר"ל ואם בעבור התעלם והלא דרכו לבלתי נשוא פנים גם לחז"ל שאר"י מאר"י". ועיין אור ודוע לצדוק כה ע"א.

11 אור ודוע לצדוק כה ע"ב: "וראיתי להראב"א בהקדמה [לספר יהושע, ע"פ] כתב וכאשר עינות בפסקים ראיתי הדעת הזו שיהושע כתב ספרו רחוק מאוד כי ומפני זה כולו חשבתי אני שיהושע לא מ כתב ספר אבל שמואל הביא כתב ע"כ... הנה לא אכחד כי הישפחה לי עליו ז"ל בזה ששטח את מן הוא מדבר וחשב כאלו דבר עם חביריו ואשר למדו אותו יחד בבית הספר אחד... ושטח כי את חז"ל

בדיקת החומר כללה את כתביו הנדפסים של ר' צדוק⁴ לא בדקתי את פני צדוקי, שנכתבו בידי חסידיו על פי תורות ששמעו ממנו.^{*}

בהגדרת הלמוד ה"ביקורתי" עלינו להבחין בין שני טיפוסים לומדים שונים⁵. א. אדם המפרש, או אדם הלומד, מתוך תפיסה המוגדרת כ"ביקורתית". ב. אדם המפרש או הלומד בצורה "תמימה", לא ביקורתית, אך יש בלימודו או בפישוטו שימוש במתודת "מדעיות" - "ביקורתיות".

השוני בין שני טיפוסים אלה גדול: אצל הראשון כל מגמת העיסוק היא ביקורתית. זו מגמה "מתקרית", ולא מגמה "לימודית", לאדם כזה חייב להיות מרחק ממושג לימודי אין הוא יכול להיות מעורב ישירות בחומר; מתקרו צריך להיות משוחרר לחלוטין מדעות קודמות, ללא פניות ומתוך נכונות לקבל כל מסקנה העולה מן המחקר.

הלומד השני, ה"תמים", אינו חוקר ביקורתי. למרות שהוא יודע להשתמש בכלי מחקר המוגדרים כ"ביקורתיים", אין אלה לגבי דרך פרשנית של הטקסט. לומד ופרשן שכוה יכול להשתמש כחמד מחמת בודד לימוד "ביקורתי" ודשינית, בדרך בלשנית ובדרך המבוססת על גימטריאות ונוטריקונים מבלג להרגיש שיש בכך סתירה.⁶ ההתנגדה של הדרך הביקורתית יוצרת שינוי מהותי אצל הלומד, והיא עשויה להפוך אותו ל"חוקר" ול"מבקר". כמות השימוש בדרך זו, ובעיקר ההכפפות אליה, משנים מן הוסד את דרך הלימוד ואת אופיו של הלומד.

4 רשימת ספריו מצויה בסוף ספרים של ש"י שרנא וא' ביק. בהיכל ארזיציא לובלין, עמ' 123-125, ועי"ש עמ' 111.

5 לגבי ספר הזכרונות - זהו ספר על תולדות מצוות, שאת חלקו הראשון החל ר' צדוק לכתוב בילדותו. חלק זה נדפס בהוראה חר"ט"ע עם קונטרס משיב השפעה. המשכו נכתב בקונתו, וחלק זה נדפס עם ספר דברי סופרים, לובלין חר"ע"ג. הציונים לספר הזכרונות מנוונים לחלק זה, אלא אם כן מצוין אחרת.

6 מובן מאליו כי - ככלל נחתו טיפולוגי - הטיפוסים כאן דינם אידאליים. בין שני טיפוסים אלה ישנם גוונים וגוונים גוונים. בכל אופן ישנו גם טיפוס שלישי שהוא כע"ז "יצוא ישוב" בין שני הטיפוסים הנ"ל. אצל קיים בזמן הלימוד נתון מחלטי - עד כמה שאפשר - בין הלומד לבין מושג לימודי, כאשר המע הפניני בין "משכילי" ל"משכילי" קיים רק בעקבות (או: על גבי) הלימוד האובייקטיבי. מצב הפוך מה מחאר יי הדלי צייטלין (בין שני עולמות, עמ' 9 ואילך) לגבי חוקרי הדת. צייטלין שואף למחקר אובייקטיבי לאור התנסות בדבקות דתית. שם הוא מבקש מחקר אובייקטיבי לאחר הדבקות הדתית.

7 עיין למשל במאמרו של ב' דה פריס על ר"י דינר [בהקדמת חידושי חר"ט"ד, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 31]: "...אך לפעמים מתקבל הרשע. שבחמלמות [=של דינר, ע"פ] בטוח היתה, שאין כאן שום בעיה ושאין לו אלא דרך לימוד משלן, אמנם מוגדת לפלפל ולשיטות המקובלות, אך דרך לימוד ליאלת למגרי ושאף הרמב"ם... הלך לפעמים בדרך זו. כאן נתחלפו לו דרך לימוד פשוטת הוגנות ונעמה עצמאית יותר כלפי המטיגה הבבלית - בשעה שיש מקורות גוונים ביורשלים או במדשי חלכות.

כפי ששמעתי מתוך הדי החקקה - בדרך ביקורתית היסטורית..."

של המסכתות,¹⁸ ואפילו במציאת טעם למספר הסימן שבו מופיע עניין מסוים בשולחן ערוך.¹⁹

כאמור, העובדה שגישתו אינה ביקורתית, עולה באופן ברור ביותר מתוך התייחסותו לתורה שב"ע"פ. על אף ההידוש שבגישתו, היא נטועה במסורת. ר' צדוק מחיטס להבדל שבין התורה שב"ע"פ לתורה שבכתב לא כהבדל ב"מקרה" אלא ב"עצם". לדבריו, התורה שב"ע"פ - שלא כתורה שבכתב - היא "חכמה אנושית", אלא ש'ר' צדוק אינו ממוכנון למונח המקובל של מילים אלה.²⁰ אלא לקול חוזר²¹ מקולו והכמתו של הקב"ה, לחכמה שהקב"ה נוטע בלבוט בני אדם. את החכמה הזאת ניתן להשיג רק מתוך

18 **דובר צדק** מד ע"א: "וכל מטי' ע"ז הוא לכרר הכורחיים וההבוליים שברו ישראל לעצ"ם ולכן היא חמשה פרקים כנגד חמשה חומשי תורה".

19 כתיבת ס"ת, ע"פ] [ס"ת] וכו', וכבר העיר בתומים בקיצור "תקפו כה" על הש"ע דמאתר שנתחבל בכל ישראל והאי רוח' ד' דבר בו החל כמב מיד' ו' עליו השכיף אף מה שהיה לא כיון כלל לזה ע"ש, וכן בזה וגם דוא לא כיון בכך מ' מאור שמלאכת שמים הצליח בידם לחתקל לפסקי עי' שכל דבריהם אצלתו תורה שלמה וכלל החמה שב"ע"פ נכלל לרמז בהם גם מה שלא כיונו ככלל תורה שב"ע"פ... ולא בא שום דבר על צד המקרה והחזקתו... ועי' עור **דובר צדק** מד ע"א: "ליכא מדי בורא"ק ולא רמזי כהלמוד וחמש פריק ספריא דצניעותא רמזיהם בחמשה פרק מטי תמיד...".

20 עי' למשל **ארזות לצדיק**, דף ח ע"ד: "...ועוד טוב שגול בתושב"ע"פ את הסתם בתורה שבכתב בענין ... והנה אדום בין המפד מתורה שב"ע"פ כמו שנאמר ואבדתי חמלימ מאדום ש"ם שיש בהם כמו שאמרו ו'ל, והיינו שאומרים ידם רמה בחכמות אנושיות ותורה שב"ע"פ גם היא חכמה אנושיות שנבעה מלבוט בני אדם אבל מלכות שלימת אשר כל ישעם והפעם לעשות רצון קונם ומכירים כי הוא תורתו חכמה בלבם...". (ועי' עוד **רס"סי לילה** דף מו ע"ד.) ובעי' זה **ברס"סי לילה**, דף פב ע"א: "...ובו הוא עיקר ההבדל בין חכמת ישראל לחכמת א"י"ה בעי'ן החלת המצאת החכמה, שאצל א"י"ה גם זה מלבם מתחבטים איד' להמציא חכמה וע"כ הכל הכל, אבל בנ"י כל חכמתם הוא מהש"י"ת ומתורתו שהוא היסוד לכל חכמת תושב"ע"פ". ועי' עוד **ארזות לצדיק** דף ה ע"א: ז ע"א: יא ע"ב: **פיקד** עקרי' ה ע"א: כג ע"ד: **רס"סי לילה** ז ע"ד: מב ע"א: נח ע"ד: סד ע"ב-ע"ג: **קומץ המנחה** מ ע"ד: **דברי סופרים** יג ע"ד וע"ד.

נראה לי שיש קשר הדוק בין תפיסת החושב"ע"פ של ר' צדוק לבין אחי' "דטרמיניזם" שמקובל לדאוח בדברי רבו, והאמור"ל מאריבאצא. בשנייה מוציגים מושגים אנושיים (רצון ובחירה חושית; חכמה אנושית) ונעדרים נשליים מתוך תפיסה שהכל הוא למעשה חלק מן האלקות. ועי' י' וייס, תורה דטרמיניזם הדתי לרי' יוסף מרדכי לונר מאוניברסי' ספר **היובל לי' בער**, ירושלים תשי"א, עמ' 447 ואל"ך.

21 עי' **דובר צדק** עב ע"ב: "...אבל חמסי ישראל החכמה נובעת מלב עצמם רק שהיא קלא דדברא מקול הש"י"ת דע"י קול הש"י"ת נולד בהם אותו קול דברי חכמה... וכלל החושב"ע הוא קול הש"י"ת... וחמושב"ע"פ הוא חקלא דדברא מקול דחושב"ע"ל".

רוחני' על "המלעיגים על דברי חז"ל",¹² וגם בפסיקת ההלכה שלו אין הוא נוטה ממסורת הפסיקה המקובלת של האחרונים.¹³ גישתו וזלא ביקורתית עולה בבירור גם מתוך הנוחות היסוד הפרשנית שלו: מתוך היחס לתושב"ע"פ ככלל (עי' להלן), מתוך חוסר הבחנה חד משמעית בין מקורות שונים (פרושים חסידים - דרשונים למקורות חז"ל,¹⁴ פירושו דברי חז"ל ע"פ הזוהר¹⁵), ומתוך הניסיון לחת משמעות גם לדברים הנראים מקריים בספרות התלמודית,¹⁶ למשל במציאת טעמים למיקומן של אגדות שונות בתלמוד,¹⁷ במציאת טעמים למספר הפרקים

בעלי התלמוד הוא מתחזה אפר [צ"ל: אשר, ע"פ] כל דבריהם כגזילי אש ... ואיך יערכ לבב אנוש כשכיל להשיג עליהם...". עם זה משתמש ר' צדוק בהקדמה זו, עי' **קומץ המנחה** לו ע"ב.

12 עי' **שיחת מלאכי השרת** יה ע"ב: "ואין רצוני להאריך בזה ולפרשם כי לא באנו לרשיב לאתם המלעיגים על דברי חז"ל ובלתי מאמינים בחכמת החכמים ז"ל ... ואין אנו אחראים לשוטים שקלוקל וכפרו בתורה שב"ע"פ שכבר אירע כן בימי בית שני כמ' הצדוקים ועוד מרקי' השטן בינו ר' ישלח עזר ויכלה קוצא מברמיו". ועי' שם לג ע"ג-ע"ד: "ימאן מצאן מקצת מקריים מקום לאמר כי שמות המלאכים מחודש בידם מבעל מה שקבלו מן הבבליים והפרסיים אשר הם שנתנו בזה וישראל קבלו מהם והסיפו פשע ורשע דוברים כאלו אשר אין אנו רשאים להשיב עליהם ככלל כמשפס לאפיקורסי ישראל...".

13 מוכר שענין זה בא לידי ביטוי בכתיבו הוילכתיים. עי' **מפארת צבי** (וודדשים לר"י, ביילגורי 1909) כא ע"ד: "...אלא שאיני כדאי לחלוק ארמ"א במקום שכל אחרונים שתקו לר"י, ש'ם לז ע"א: אלא שאין לנו לקררים ראש כנגד הש"ע וכל האחרונים", וע"ד.

14 עי' למשל **רס"סי לילה** סט ע"ב: פד ע"ד.

15 עי' למשל **פיקד עקרי' כב** ע"ב: לפשרה בין התלמוד לבין תורת הגמור עי' **רס"סי לילה** סג ע"א: **ליקוטי מאמרים** פ ע"א.

16 הניסיון למצוא משמעות במה שנראה מקרי' יסודו בתפיסה שאין דברים מקריים בעולם ככלל ולא בספרות התלמודית הפרט וכבר שיש בספרות התלמודית התגלות של תושב"ע"פ, ועי' עוד להלן. לחפיסה זו יש השלכה גם בתחום הפרשי של התלמוד: "ידוע דאפ"י הטי"ד זמארה והוא אמנא הנדה הוא אמנא ג'כ מצד דדבר שאינו - לא נוכר בתלמוד שהוא תורת אמנא דוכר שאינו אמנא אינו תורה...". **תקנת השב"ץ** פא ע"ד. ועי' שם מט ע"ד: **פיקד עקרי' סז** ע"ב: **דובר צדק** ג ע"ג: **ישראל קדושים** כא ע"א: **דברי סופרים** ז ע"ד (ע"י ש"י). ועי' עוד **תקנת השב"ץ** מח ע"ב: **מוחשבת חריץ** צו ע"א: לרד פ' שנות ז', ראה ש' פרידלנד, "שנות וקורת גג - על שני עקרונות דרשניים צורניים בתנ"י ר' צדוק הכהן מלובלין", **אקדמות** ח, תשי"ם, עמ' 25-42.

17 **ישראל קדושים** כד ע"ב: "...וקובלתי דכל המאמרים בגמ' אע"פ שפסי הפשט נ' דנמטכו אנב נרא מ'ם על האמת יש להם שייכות גמור להמקום שנקבעו שם". ועי' עוד **פיקד המדיק** לא ע"א: **רס"סי** לילה נח ע"א.

הפרדה מסוימת בין מקורות שונים בספרות התלמוד, ²⁹ שימושו נרחב בכללי התלמוד, ³⁰ קביעת כללים מתודולוגיים בספרות חז"ל, ³¹ קביעת כללים מתודולוגיים בדברי בטעות הרי' בדי והבין שהוא ר"ת דבר אחר...". ועיין עוד שו"ת בדין טומאת אוהל כב ע"א: "וכרר בעיני דמלת בעצת לה ט"ס וצ"ל נמי לאו והבין בכת"י קדמוני ידע דבמל להתחלק נ"י בי ומי בעי לפני אוהו מתחילין ובהא אחרין הוסיף נקוד על מלת בעי' לסימן ר"ת ונשתכחשו הספרים ע"י זה. חקוינים נעין אלה יש למכנין.

ב. ר' צדוק נעור בראשונים באופן שיטתי לכירור הנוסח. עיין למשל **משיב צדק** ב ע"ג. כמו כן השתמש בעין **יעקב** והבחין ביטום של הופוסים הראשונים של ספר זה, עיין **מקנה השבין** גב ע"א. ג. ר' צדוק השתמש ב**ביקודיקי סופרים**. עיין **משיב צדק** כ ע"ד, **שו"ת בדין טומאת אוהל** כא ע"ב; שם מר ע"א.

ד. ר' צדוק השתמש בכמה ספרים ישנים וכת"י. עיין **מקנה השבין** גמ ע"א (י"סל"ק כת"י ישן ע"ק משנת קט"); שם ע"ב (רא"ש דפוס ישן); [נ"י של ספרי (ק?) - עיין **ישראל קדושים** י ע"ג]: **שו"ת בדין טומאת אוהל** נו ע"א (גמ' דפוס ו' רפ"ד); **מפארם** כפי ט ע"א (גליון כת"י ישן על הרקח שבירד).

²⁸ במקור הנוסח הנונה לברירת הנוסחאות מתוך מתן לגיטימציה לנוסחאות השונות. הדוגמא הבולטת ביותר היא טיפולן בברייחא דרב פנחס בין יאר, הנלוות לסוף משנת סוטה. עיין **ישראל קדושים** ג ע"ד ואילן, ברין שיטתי זה קבע (בעקבות הראשונים) ש"לאן להגיה הספרים בקל ל"כ", ולכן הוא מסרב להעדיף את נוסח הירושלמי על פני נוסח הבבלי; הפריז בין נוסח עין יעקב והר"ף, שהם נוסחת ספרד, לבין נוסחת הספרים שלנו, שהם נוסחת אשכנז (לברייחא זו עיין עוד **מקנה השבין** לד ע"א; **דובר צדק** כה ע"ב). ועיין עוד **פרי צדיק** ח"א, ר"ח ססל טו ז; "שני הגרסאות אמתיים". במקומות מסוימים מתבלט ר' צדוק בין נוסחאות של מקבילתו בתוך הספרות התלמודית, עיין למשל **מקנה השבין** עה ע"ב (סד"ר, תוספתא, בבלי).

²⁹ עיין למשל בהערה הקודמת. ועיין **מקנה השבין** סב ע"א-ע"ב, פירוש הירושלמי בניגוד לבבלי, תוך תמיהה על מפרשי הירושלמי שדחקו לפרשו אילובא דהבלי; **משיב צדק** ג ע"א. הכתבה בין שיטת המדרשים שהיא שיטת א"י לבין שיטת התלמוד הבבלי, ותוך

³⁰ איני מפרט את כל הכללים המתודולוגיים, הפרשניים וההלכותיים שבהם משתמש ר' צדוק. ראוי לציין דיוגן הארוך בכלל "הלכה כמדתא מארי רבא", האם אביי רובה עצמם נושכים כמתאי או לא. עיין **אר דרוע לצדיק** גל ע"א (ועיין עוד **מפארם** צפי לו ע"ב; **דובר צדק** צג ע"ג). לדיוגן של רה"ג בעניין זה, ראה ש' אסף, **מקנה הגאונים וספרותם**, ירושלים תשמ"ט, עמ' רלז-רלז.

³¹ בהוספתו ל**לבושי צדק** דף כב ע"א קובע ר' צדוק כי המשנה והתלמוד משתמשים בספרים לשם קישוט לשוני ואף כשאין זיקה לחוכן הפסוק; קובע שרוב ה"הלכות" בהתלמוד הם מאחרוני האמוראים "ככל סולם דגמ" (**משיב צדק** ג ע"ב, והשוה ר' הלבי, **מקורות ומסורות לסדר מועד**, עמ' 6 ואילן); "דרך התלמוד בכמה דוכתי כן לפתוח בלימדנו דלא שייר לענין המקרא דמתא ולא מתרין כידוע לדוגל לעניינו" (שם, ע"ד); "ויש הרבה בירושלמי דמקשה ונשאר בקושי ולא מתרין כידוע לדוגל כממור" (**קומד המנחה** טו ע"ד); "ויש הרבה בירושלמי דמקשה ונשאר בקושי ולא מתרין כידוע לדוגל כממור" (**מפארם** צפי נו ע"ג). **במפארם** צפי ח"ב, עמ' 122 כולל ר' צדוק את הכלל המפורסם לגבי דרך ההוספת: "דרך הוספתא כ"ל להחליף לשון המשנה ומחליף ואין גומר חסר מלת נו' והוא כמו הציונים שבגמ' על אהה מלות מלשון המשנה ומפי' עליה וכן ההיה כב"י ציין על לשון המשנה". בכך

התבטלת. ²² מתוך ידיעה שאין זו ידיעה מנוכרת, אלא הד של חכמת נותן התורה. גישה זו אינה מאפשרת מקום לגישה ביקורתית, הניגשת אל מושא לימודה בגישה אוניקסיבית ומנוכרת ושלל מתוך התבטלות כלפיה.

מתוך תפיסה זו של התורה שבעל פה נגזרת גם דעתו של ר' צדוק בענין החדושי בתורה שבעל פה. לדעתו אין התורה שבעל פה מסורה כולה על פה, אלא שיש בה פיתוח של חכמי ישראל. תחילתה של תורה שבעל פה בעיקר בימי אנשי כנסת הגדולה, ²³ פיתוחה הגדול במקופת ר' עקיבא, שהוא לדבריו "יסוד תורה שבע"פ" ²⁴ וסיום התגולתה עם חתימת התלמוד הבבלי. ²⁵ כאמור, רואה ר' צדוק גם תורה "אנושיה" זו כהתגלות. אע"פ ש"משיביליות" וביקורת אין כאן - גישה מהפכנית, המנוגדת לשיטת (רוב) הראשונים יש כאן, ²⁶ וממנה נובעת כמה מדרכיו הפרשניות.

אף על פי שערולמו של ר' צדוק היה נטוע בעולם המסורתי אפשר למצוא אצל עיין ודקדוק "שלא היה מצוי אצל גאוני הדור הזה" בתחומים המוגדרים כיום כ"מדעיים": עיין מודקדק בנוסחיה של הספרות התלמודית - דבר שאינו מיוחד לר' צדוק אלא בכמותו ובישירותו - הן בתחום של ביקורת הנוסח ²⁷ והן בתחום של חקר הנוסח ²⁸

²² עיין למשל ליקוטי מאמרים מה ע"ב-ע"ד. על תפיסת התורה שבעל פה של ר' צדוק ראה: Y. Elman, "R. Zadok ha-Kohen of Lublin on Prophecy in the Halachic Process", in: B.S. Jackson (editor), *Jewish Law Association Studies, I: The Tour conference Volume*, Scholars Press 1985, pp.1-16; Y. Elman, "R. Zadok ha-Kohen on the History of the Halakha", *Tradition* 21/4, 1985, pp.1-26. הרדגות השונות של "חכמה גבוה" לעומת תורת ישראל, ראה Y. Elman, "The History of Gentle Wisdom According to R. Zadok ha-Kohen of Lublin", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3, 1993, pp.153-187.

²³ עיין למשל אר דרוע לצדיק ה ע"א. רסיס לילה מב ע"א.

²⁴ עיין למשל ליקוטי מאמרים מא ע"ב.

²⁵ עיין רסיס לילה, פ ע"א. לענין נצמו השווה **נפש החיים**, סוף שער א. לגבי משמעות הדחימה של התלמוד הבבלי, ראה ש"ז הבלק, יעל החחימה הספרותית, **מחקרים בספרות התלמודית (לכבוד שאול ליברמן)**, ירושלים תשמ"ג, בעיקר בעמ' 162 ואילן.

²⁶ משיטת זו מוסבת היטב תופעת המחלוקת במשנה ובתלמודים שעליהם הקשו כל מבקרי החישובים מדי הקראים ואילן. עיין **פיקד עקרים** כג ע"ד: "וע"ל יש מחלוקת בחישובים זה מצד חכמת משיג בע"א והכל דאי' כי אין דעתו של בני' דומה זל"ז וכן ברא הש"י חילוק בהשגת חכמה של החחימות...". לענין זה עיין י ברונס, "חוקיו ומשפטיו לישראל", **המלני** יב (תשמ"ז), עמ' 342-349, ובפרט בהערות 10-21.

²⁷ איני מונה כרוכל את כל מאות המקומות בהם יש החיחסות לעניני נוסח בכתבין. אעמיד רק על מאפיינים מרכזיים.

²⁸ א. תיקוני נוסח. למשל **קומד המנחה** ז ע"ג; "במדרש קורח סי'ח שיש בה רע"ה פרישית [סי'ס וצ"ל רפט פרישית ור"ל...]. או למשל **משיב צדק** כה ע"ג: "...החמרת בעיני דמלת דבר אחר... סי'ס וצ"ל רכ אמר שכן הוא בירושלמי ביסם רב, והיה כתוב בר"ת ר"א ברי"ש ונחלק לפני איהו מעתיק

כמו כן יש אצל ר"צ המעניינות בתחומים שמתוּחַץ לדי אמות של הלכה: פילוסופיה של הלכה ישראל בימיה"ב³⁸ מדעי הטבע (מתמטיקה, גיאומטריה³⁹, תכונה⁴⁰ ועוד)⁴¹ ודקדוק עברי⁴² אך כנגישה המסורתית רואה ר' צדוק את חכמות אלה כ"רקחות וטבחות"

לשון הזוהר שלפנינו אלא נמצא בספר הזוהר לפנינו "שיחת מלאכי השרת מא ע"א); באגרת לאומ"ר מראדוץ (נדפסה לאחר ספר תקנת השבין; פה ע"א ואילך) הוא מברר את התרגומים השונים לשמות האלקות והזיהר באותוהו. לשם כך הוא משתמש בדפוסים ישנים והוא מברר את כל יוצאי הזוהר בתרגום; ועיין ישראל קודשים לב ע"ד על הוספת הברייתא דרפ"י לטף משנת סוטה, ועוד הרבה.

38 הוא מצטט את רב סעדיה בספר האמונות (ליקוטי מאמרים קה ע"ג); את הרמב"ם במופת נבוכים (במקומות רבים, עיין למשל אור זרוע לצדיק י ע"ב ואילך; באגרת לאומ"ר מראדוץ, תקנת השבין פו ע"ב); את מפרישי המורה נבוכים (רש"ט, נרבוני - עיין אור זרוע לצדיק כג ע"ד); את שמותה פרקים לרמב"ם (דובר צדק מז ע"ג); את הכותרי (דובר צדק כה ע"ג)...

נראה לי שלא הכיר ספרי פילוסופיה כללית באופן ישיר, למרות דבריו: "...כאשר ראיתי במוסרי הפילוסופים שהם חכמי א"א ובהמאמרים המשובחים והמסוללים שבהם..." (פקד עקרים ד ע"ב). שכן בהמשך דבריו הוא מצטט "קדמוני המתפלספים מב"י" העתיקו מאמר חכם אור"א תנוכר כאילו הוא דבר חכמו באמר "...ונראה שמשם מקורו.

לגיב יחסו לפילוסופיה. בהיס למה עניינים הוא מקבל את מסקנותיה (כמו למשל יחסו החז משמעי ליתוד השם ולשלילת ההשמה, עיין אור זרוע לצדיק כ ע"ג; ספר הזכרונות כה ע"ב). דברורים אחרים הוא רואה את הפילוסופיה כלבוש חיצוני לחכמות הפנימיות (למשל ליקוטי מאמרים קה ע"ב). ועיין ספר הזכרונות, ורשה תרפ"ט, מז ע"א; ואין צורך למה שנתחייצו הראשונים ז"ל... להביא מופתים על מצאות הבורא... ועיין בספרתם שארבע... והלכו בזה בעקבות אריסטו י"ש...". בין כך ובין כך הוא מתנגד ללמוד פילוסופיה לנערים. לנבחרו הדבר מוקד לאמונה ולא מחזק אותה כפי שיש טוענים. עיין ספר הזכרונות כה ע"ג, ליקוטי מאמרים קה ע"א.

39 בהקדמת הספר שיחת מלאכי השרת כותב המהדיר: וגם תל"ח יש חחת ידי כמה חכורים... וגם איזה קובצים בחכמה החכונה ובחכמת האגברה וההנחה שבהם בכח"ק בשנת ח"ר...". ועיין דובר צדק ח ע"ג. "...והם נגד ל' המספרים וה'ל שים ל' שמות הדודים לתכמי ההנחה שהם מקודח קו ושטח וגשם": קומץ המנחה יא ע"א; "בחשבונו יש חשכון השקר שאינו יכול להגיע לאמת אלא כשנתפוס כמה שקרים מקודח הם דוד להגיע ע"י לאמת...".

40 עיין בתחילת ההערה הקודמת. בספר הזכרונות ורשה תרפ"ט, כו ע"א ואילך יש דיון והסבר ארוך בענייני חכונה (ביחס לקדושי החדש), וגם בקונטרס משיב השטפה (הנדפס בספר בת"ל יש דיון נרחב בכך. באגרי השבין נא ע"א; "ונראה שטעם דוד שריתו על כטנו כפשוט לפי מה שראיתי בספר אצור תמיים ובפירוש דברי הרמב"ם שהוא עורר ומסייע העיכול"; דובר צדק עב ע"א; "כידוע בחכמת הטבע שבתקום אשר יסרוק הקול ויפגשו באיזה דבר קשר הקול מכה בו החוץ ומשמעי קול הבה לאחור קול. וחכמי הטבע בנו מגלים שייח' מחזירים הקולות זה לזה"; שם צד ע"ג; "וכן הרמב"ם יכיר מקור הגוף מהשתן ג"כ כי הוא המציה המתממה מכל הגוף כמו טיפה ורע"; קומץ המנחה א ע"א; "מחלוקת פילוסופים הקדמונים אם זיק הראות יוצאים אל המלחה או שצורת המודש נגנסת אל העץ".

הראשונים²³ והאחרונים³³ תקיין דברי אחרונים ע"פ דברי ראשונים ואחרונים שהם לא הכירו³⁴ הערות ביבליוגרפיות שונות³⁵ זיהוי מחברים של ספרים שיוחסו בטעות למחבר אחר³⁶ ועוד הערות מסוגים שונים.³⁷

כיוון לדבר רבנו תם, ועיין ר"ש ליכמן, תשלום תוספתא, עמ' 21; מביא לתוספתא כפשוטה, סדר זרעים, עמ' כב.

32 כש"י' בדין טומאת אהל טו ע"ד מדייק ר' צדוק - שלא כאחרונים - במקום שהמדריך אאריך ומבאר: "דכל דבריו שם קיצור פסקי דינים להלכה... ולא כתב שם טעם ורואה ומה ראה להוסיף בזה ולהביא ראיה ולחקו"; הרמב"ם השתמש גם בדברי תאונים להלכה (אור זרוע לצדיק מא ע"ב); הרא"ש נגמר אחריו לשון התוספות למרות שהיה לו נוסח שונה בתלמוד (תפארת צבי מד ע"ב); דרך הרשב"א בתשובותיו ללבו את הענין מלך צדדי (תפארת צבי סה ע"ד); רש"י נגמר בפירוש מלים בעניי ורעים קודמיהם מבלי לציין את מקורם (שם טו ע"א); משיב צדק טו ע"ג; "והנה ידוע דגאון סוסם דברי קודמיהם מבלי לציין את מקורם (שם טו ע"א); משיב צדק טו ע"ג; "והנה ידוע דגאון סוסם שמביאים הראשונים כחנם לרב האי גאון"; לכל זה ראה צ' גרונר, רישמת תשובות רב האי גאון, עלי ספר, ג' רמת גן תשמ"ו, עמ' 81-79; לגבי הרמב"ם הוא כותב: "...ובאמת אין לנו לחפש הכוחות על זה בתלמוד כי ידוע מה שכתב הרמב"ם יראה לי מסתברא לי' מדנפשי הכי" (ספר הזכרונות, ורשה תרפ"ט, ע"ב; קונטרס משיב השטפה, עב ע"ב); לגבי בעל הילקוט שמשוני הוא כותב: "ונראה דהי לפניו ל' הנוסחות ודרכו בכמה דוכתי להתייק הנוסחות השונות" - ש"י' בדין טומאת אהל מא ע"א. ושם ע"ב כותב "...ודקדוקו בעניי שבעל הילקוט הוסיף זה בעצמו מלשון הח"כ מותר ומקלחת".

33 דרך תפוסקים להשמיע אף דברים המפורשים במקרא (לבושי צדקה ו ע"א); אין להקשות על הגמ"א מדברי הראשונים שדרכו לקבוע דרך לפעמו (ש"י' בדין טומאת אהל הע"ג).

34 עיין משיב צדק כב ע"ב (מעיר על דברי האחרונים שלא חידושי את חידושי הר"ט"א); שם כד ע"ד (מצטט ד"ק של דברי יוסף דהקרבן הנמאל בדברי רש"י והם לא ראו פוסד המדול לרש"י ואנו זכינו לאורו ושם זכיתי למצוא מפורש..."); לבושי צדקה ד' ע"א (בעל הלבש לא הכיר את דרכי משה לרמ"א); שם טו ע"א (משיג על הש"ך מכת העובדה שהוא לא ראה תשובת רשב"א במקורו, אלא מכלי שני).

35 הלכות כש"ע שאין להם מוצא בבית יוסף יתכן שגולקוז מביא למדן, אלא שהספר שלפנינו חסר (לבושי צדקה כב ע"א); ספר הלכות גדולות שבידנו משובש, ועדיף להסתמך על נוסח הראשונים המצטטים אותו (תפארת צבי ז ע"א); בעל הכרתי ופליגי שהממש בפל"ח (תפארת צבי ג ע"ד); האחרונים מכנים את הגהות הסמ"ק בשם סמ"ק (שם צא ע"ד); פירוש המשנה שר"י בעל החתום מצטט יתכן שהוא פירושו הר"י מסיפוטו (ש"י' בדין טומאת אהל די ע"ד); פירוש המד"ם בתפוס לנגעים אנו שלם (וציטוטו הח"י"ש משל"מילס אותו) כיון שהוא כולל רק את התוספות של המד"ם בעת תפיסתו במגדל (שם ג ע"א); ויעיין ש"י' בדין טומאת אהל טו ע"ד, הכתבה בין מחזורת קמא וכתובי של פירוש המשניות לרמב"ם.

36 מקורות בהם מציין ר' צדוק לספרים שהחזיק מחבריהם מסופק או מטעה. ראה הערת סיום.

37 עיין למשל משיב צדק י ע"ד. שם מביאים דברי הריטב"א המציין לספר המדע לרמב"ם ועל כך הוא משיג "וכפי הנראה שכיון לדבריו בהלכות מדרים הג"ל ואגב שיטפיה כתב כפי המדע...". שם ד"ה ע"א, הוא מתקן מראת מקום הדברי החתם סופר חוץ הסבר כיצד נוצרה הטעות. "ועיין בספר בריית מנחת מעתיק מלשון חכמי החתם והוא החמו י"ש כן יחזאי יע"ש" כמה מקומות פירש כן וככל מקום הוא מסגנון

חכמי ישראל בימי הביניים⁴⁸, וכן פוזרות בספריו הערות שונות במקצוע זה.⁴⁹ במקום אחד אף מצוי תיאור ארוך של תהליך הדפסת ספרי הקבלה של האר"י, על הקיימים והאיסיורים שהיו קשורים בכך.⁵⁰ עם זה ברור שגישתו אינה "היסטורית" במובן שמקובל במחקר ההיסטוריה המודרני.⁵¹

ניתן לסכם, כי למרות שר' צדוק אינו חכם "ביקורתי" מן הסוג המאפיין "משכילים" או חוקרים מודרניים, פוזרות אצלו הערות "ביקורתיות" בשפע. לשם דיוק בקביעה זו יש צורך בחידוד המגדרות: מהי "ביקורתיות", מהם המחזמים שבהם "הביקורת" היא תוצר לוואי של לימוד "תמים" ומתחזמים שמהם תוצר כחוצה מלימוד שכזה, מה הטובה לכך שבמסגרת הלמוד "התמים" יש חכמים בעלי נטיה "ביקורתית". אלה אין מקומם כאן.⁵²

במקורות הבאים מציין ר' צדוק לספרים שייחזו מחבריהם מוסק או מטעה:
א. השוהת הרשב"א המיוחסות לר' הגי' לרמב"ן (תפארת צבי סה ע"ד).

(מאין רהציה וסגן מאמר הגא)

⁴⁸ החילום של שני ספרים אלה תפרטמו בטייב אא, תשל"ז עמ' א.ב. ועיין למשל משיב צדק כד ע"ד - כה ע"א. בו מצוטטת פסקה מספר הפרדס ר"ו צדוק משלים הערות על החכמים הנזכרים שם.

⁴⁹ **תקנת השבוי** כה ע"ב (יורה דעה הל' הפק עזרא ואנשי כנה"ג ששקדו להוסיף סיגות והחזירו על זה); שם כה ע"א (הערה לגבי שכחות השמות שמעון בא"י ויוסף כהנל); **בספר הזכרונות** ישנה הפרדה בקורותיה מובהקת בין סוגי הקבלה השונים ובין המגוונות השונים של ספרי הקבלה, עיין שם לד ע"ב ואילן; **בספר הזכרונות**, ורשה הקבלה השונים ובין המגוונות השונים של ספרי הקבלה, עיין שם שלעולם אין ישראל לא תנוב מיוחדים "וכדומה שספרי הקורות נזכר כמה פעמים שלא היה שם ידועי בארץ ישראל..."; **בהפארת צבי** ח"ב עמ' 121 הוא מעדיף מסורת של הורשעלמי על פני זו של הבבלי "כיון דהפולגותא הוא כדבר הנעשה בא"י" (עיין שם).

⁵⁰ עיין **ספר הזכרונות**, ל ע"ג ואילן.

⁵¹ יש לו הנחות מקודמות בבישתו לפירוש מאמרים היסטוריים בתלמוד, עיין למשל **שיחת מילאי שיחת** לג ע"ג-ע"ד (התנגדות לפירוש "שמות המלאכים עלו בידם מבבל" כמחנות להושפעה כבלית או פרסית); היסטוריה מעורבת אצל במסורות חסידיות, ראה, למשל, **ריסיס** לילת סב ע"ב: "קובלותי דהמסדרין וכל אנשי כנה"ג שבאותו דור ידעו האמת שהיא רק גזירה לפנים ולא עשו השבחן מהו ככל ורק מדיכי דנעלם ממנו הוא שועק והזעיק על הענין כד שמעתי".

⁵² לאחרונה נדונה שאלת היחסים שבין בית המדרש המסורתי לבין הלימוד האקדמי המודרני בכמה וכמה מקשרים, כמה מהם נוגעים לעניין שאנו עוסקים בו. ראה, למשל, מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", בתוך: **הבבלי מסורת ותמורה**, רחובות תש"ז. עמ' 113-142; ל' שפרבר, "בין לימוד ישיבתי ללימוד מודע", **מים מזלתי**, תשנ"ה, עמ' 343-352; א' וולפיש, "בית המדרש ועולם המחקר - סקירה", **שנה שבוה**, תשנ"ו, עמ' 373-389; תשנ"ז, עמ' 428-452; תשנ"ח, עמ' 429-455. קובץ שלם אף הוקדש להיבטים השונים של עניין זה, ראה - **S. Carmy (ed.), Modern Scholarship in the Study of Torai**, *Contributions and Limitations* (Northvale NJ, 1996)

לחורה.⁴³ דעיסקו בהן אינו לשמן אלא לשם הכנת התורה. הדבר מתאפיין גם במקורות הידע שליו שזוהי ככל הנראה ספרי סיוכום בעברית, דוגמת ספר הברית ומעשה טובות.⁴⁴ לגבי תפיסת ההיסטוריה של ר' צדוק - מהד, היא מושפעת מתפיסתו הכללית, שאין בה מקום לכריזמטיקה. דבר זה פותח אצל ר' צדוק לשיטה היסטוריוסופית שלמה, מתוך רבדים עמוקים. דבר זה פותח אצל ר' צדוק לשיטה היסטוריוסופית שלמה, המוצגת כ"מלה"ך חסיד.⁴⁶ מאידך, ביחס לפרטים היסטוריים שונים, מצויה אצל עין בוחנת הנעדרת בבקיאיות מופלגת וכתרופות: הוא מעיר לגבי סדר דורות של התנאים והאמוראים,⁴⁷ בענין חזבן ספר על הבוגרפיה של חכמים המוזכרים בתנ"ך ושל

⁴² עיין אור ורוע לצדיק טו ע"ג; כא ע"ב ואילן (קונטרס בענין חילופי עיצורים ושימושי האותיות); ליה ע"ג (הערה שהמלה מדינה' מובנה גם; עיין); **תפארת צבי** נב ע"ד (כיוון = קובץ); **תפארת צבי** ח"א עמ' 9 ("ובאמת פרוחורו בלשון יוני פ"י שוה לכת החיצון כלה"ק... וגם בלא"ה בכמה מקומות תמצא במשנה דיימנין אמר אותה מלה בלשנה"ק ויימנין בארמי ויימנין בוני"ק"); **ישראל קודשים** נה ע"ב ("יפרחו ג"ב לשון פרוח בחילוף ז' ב' כמז עלו עליו..."), ועוד.

⁴³ עיין בהקדמת המחבר לשיחת **מילאי שיחת**: "יפ"א בימי חורפו אמר רבינו חז"ל, וז"ל לחסיד... שיעסקו בהכמת ומדעים שחם לרקחות ולתבחות לחז"ק ה"י רק במקום ובזמן שאין רשאי להרחיב בדי"ת...". והדברים עולים לחדיא מאופי שימוש בדיעות אלה להכנת התורה או להסברים רחוביים שונים. אופייני הדבר, שבמקום של התנגשות בין "חכמות או"ה" לבין התלמוד הוא כותב: "ובאמת אמר איך כי גם אם נראה מופתי תמי האמות ויהי נראים חזקים, כל שנמצא משמעות מדברי תמינו ז"ל הקדושים היפך דעתם לא נאבה להם ולא נשמע להם, אבל נעלמו ונסריתו לדחות מופתיהם ואם לא נמצא הנה לא חשוד... אבל נאפל כי דברי ר"ל כנס" (משיב צבי טעמה, סה ע"א, ועיי"ש סה ע"ב) ועיין עוד **תפארת צבי** טו ע"ב לענין פרעור על דברי חכמים בענין הגויס, ועיי"ש ח"ב ע"ב בו דוחה ר' צדוק את דברי הגאונים שלא קבלו את דעת חז"ל בענין אסורונות.

⁴⁴ **תפארת צבי** נב ע"ד: "...דנוהינא כד הינא סליא מספר הברית...מביא דהכדור הנזכר מכלי חותמת הוא ממד מהלכו כשיעור פרסה א' במשך ז' מינוטין..."; **תפארת צבי** ח"ב כד ע"א; ועיין בספר **מעשה טובות** מרפואת שהאר"ך אודותם": כן השתמש בספר **אוצר החיים**, עיין **תקנת השבוי** נא ע"א. נראה לי שגם שאר הידיעות המצוטטות בהערות הקודמות שאובות מספרים אלה, אך הדבר צריך בדיקה. לשימושו של אדמ"ר אחר - ר' נתנן מברסלב - בספר **הברית**, ראה מ' פיקא, **הסידרת ברסלב**, עמ' 196-193.

⁴⁵ עיין לעיל סוף הע' 16.

⁴⁶ עיין ה"י הרי, "פורים במשנתו על ר' צדוק הכהן מלובלין", **סיני** מו, [תשי"ב] עמ' שז; הגי' "שיר של יום בחורה ר' צדוק הכהן", **סיני** נג [תשל"ג], עמ' עה; הגי' "שני כהנים גדולים", **קובץ הראיה**, עמ' קמ ואילן. לדוגמאות בעלמא: בכמה מקומות מוזכר ר' צדוק להוביל בין בני כהל לבני א"י, בייחז זה הוא עוסק בשינויים פיזיים. שינויי מאכל, דרכי לימוד ועוד. עיין למשל **שיחת מילאי שיחת** ע"ג, היינום ההיסטוריוסופיים על החגים בריסיס לילת, ועוד.

⁴⁷ **בישראל קודשים** יח ע"ד מצוי דיון לגבי זמנו של ר' פנחס בן יאיר; איר זרוע לצדיק לו ע"ג על זמנו של רבן יוחנן בן זכאי; שם מא ע"ד הוא מסיק שהיו שני אמוראים בשם ר' חייא בר אבא [דיון שאינו תכונה].

הספר בענייני המוסר שורש חסידות ויראת ה' כו' ימצא דברים כמתנן וכלשונם בספר הריקח וכן ניכר בכמה מקומות שהוא חבר...".

ב. לגבי ספר **תפידים** המיוחס לרש"י הוא כותב "הגם דלדעתי ברור מכמה ראיות דאין ספק שהוא מרש"י עצמו וכנכיר ג' כי מתוכו בכמה דוכתי וכן מביא כמה פעמים מרבינו שלמה והוא רש"י, וגם מלשונו ניכר למביני שאינו כסגנון לשון רש"י ככל מ"מ תלמידיו יסדהו..." (משיב צדק כד ע"א).

ג. הוא דוחה את יחס הדינאי שבט לריטב"א: "ובהדדושים המיוחסים להריטב"א - אך לדעתי חי' אלו הם לרה"ן כמו שנובבר אצלי מל"מ שם ומה הוכחות לזה... וכן נוירנא שראיתי בחבור אחד חזש ע"מ סנהדרין מאחד מחכמי חוגמא שמו **פני מביין** שכל ג' על חי' ריטב"א שבת שאינו מהריטב"א רק מהר"ן (תפידים **צב** ח"ב נה ע"ב ועיין שם ע"ד). וכן הוא דן בכך בשו"ת **טומאת אהל** ושלם הוא מצייין לפני **מביין** דף קצו ע"ב, והשורה ש' אדלברג, סיני מ' [תשי"ז], מן הע' 13. ועיין **תפידים צב** ח"ב נה ע"ד: "גם בהדדושים המיוחסים לרה"ן (אבל באמת אינם לו כי חי' הרי"ן שבת הם המיוחסים להריטב"א כמש"ל וגם מתוכו ניכר מחוכים שאינם לו אבל הם לוחים מתחמי פודיבציעי כמדומה דע"כ מביא חידושי משי"ח ונתן הוא מלינולי שבפודיבציע וראינו מהם ספרד' כלל כפי השערהו. ועכ"פ זה ברור בעיני שאינו לרה"ן..."). והשורה סיכומי של ל"א פלגמן לענין, במבוא ל**פירוש הר"ן** על **התורה**, עמ' 54-56.

ד. הוא מסתייג מייחוס תפידים לנויר לרש"י (**שו"ת בדין טומאת איהל** כב ע"א).
ה. דובריו חידוש סוטה לריטב"א הם לריטב"א וכן כתב מהר"ר חיים דוד אולאי... "קונטרס משיב הטענה, דף נט. ועיין עוד **תפידים צב** ח"ב נה ע"ג. נה ע"ג.

ו. בשו"ת **בדין טומאת אהל** מב ע"ד הוא מוכיח כי הרמב"ם קרא לספרי וזאת "מכילתא" (רש"ל ע"ב תא מביא מן הרא"ש שמצטט ס"ז בשם תו"כ, עיי"ש). ולחן הוא מונה את הראשונים המצטטים מן הספרי וזאת ואת דרך ציטוטם. וראה י"ג אפשטיין, **מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו** תשמ"ג, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124 והערה 1.

ז. שם בדף כו ע"ב-ג ע"ג מביאה רשימה של יחזוסי ספרים והערות ביבליוגרפיה שנתת:
תוספות שאנן על פס' פירוט שאינו תוספות שאנן, כיון שמצוטט בהן הראב"ד, והשורה י' ליפשיץ, **מבוא לתוספות שאנן לסנהדרין**, עמ' 26 ואילך.

פירוש הר"ש משאנן על ח"כ אינו לר"ש, ועיין ר"ש ליברמן, **ספרי זוטא**, עמ' 3 הע' 3.
הוא רולשם את ציטוטי הראב"ד בתוספות, מתוך רשימת רעק"א בגיליונו בתענית כה. הוא מוסיף ומעמיד על כך שבמסכתות שבת מצטטים תוספות את הראב"ד התוספות הן האחרות. חוסי תענית הן המאוחרות ביותר [ההשווה א"א אורבך, **בעלי התוספות**, 615-616]. תוספות יומא הן למהר"מ מרוטנברג [וכן כתב אורבך שם, 610]. תוספות ע"ז הן מרבינו פרץ [אורבך, שם 654 כתב שהם לתלמיד רבינו פרץ]. לגבי תוספות מנילה הוא משער שהם מתלמידי ר"מ מאדביא [ועיין לעומת זאת אורבך, שם 673]. לציטוטי הראב"ד בתוספות. ראה י' זוסמן, פירוש הראב"ד למס' שקלים? חדה ביבליוגרפיה - בעיה היסטורית, בתוך **ספר הזכרון ל' טברסקי** [בודפס].

ח. הוא מצייין שהתשובה שפשו"מ מהר"ר **ברונא** סי' רמ [ומח במהו' הרשילר] שאינה של מהר"ב (**תפידים צב** ח"ב נה ע"א).

ט. זהו תשובת רשב"א שבת י"י כתשובת הר"ש משאנן ע"פ מקבילת **תפידים צב** כג ע"ב).

לגבי ספרי קבלה: 1. הוא מסתייג מייחוס ספר **תמונה** "המיוחס ל' ישמעאל כהן גדול" (**שיחת מלאכי השרת** מ ע"א): 2. לגבי ספר **מעיין חכמה** המיוחס למר"ה הוא מצייין "וכמדומה בעיני דחובר בימי אחרוני הגאונים או סמוך להם...". 3. לגבי ספר **ריצא** אל המיוחס לאדם הראשון הוא קובע: "...חברו בעל הריקח ומל"ש בהקדמת הספר שהוא חי' חתום בו ושקבל מנשה מרובה מר"י החסיד שקיבל מאביו כו' ומלשון שקיבל כו'. מבווא שהוא המתכב לא כמו שחשב בעל ההקדמה שהוא תמתיק. והראה בפנים